

**XX ЭСІР 20-30 ЖЫЛЛАРДА ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДА
«БАСПАШЫЛЫҚ» ХӘРЕКЕТИ ХӘМ ОҒАН ЖЕРГИЛИКЛИ
ҚАЗЫЛАРДЫҢ ҚАТНАСЫ.**

Опаев Баймурат Абдрешитович.

*Ўзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлімі
Гуманитар илимлер илим-изертлеу институты киши илимий хызметкери.*

opaevb@list.ru

Аннотация: Қарақалпақстан тарийхында XX әсир 20-30 жыллары қайғылы уақыяларға толы дәуир болды. Екинши дүнья жүзилик урысқа шекем Совет хұкимети өзиниң хәкимиятын беккемледі хәм сол жолда динге де қарсы гүрес жолын тутты. Орта Азия халықларының неше әсирлерден берли санасына сиңип кеткен ислам дини менен байланыслы болған дәстүрий суд-қазылар судын жоқ қылыуға урынды. Мусылманлардың контрреволюциялық хәрекетке қосылып өзиниң үрип-әдетлерин исенимин сақлап қалыуға урыныуына булда бир түрткі болды. Совет хұкимети оларға «Баспашылар» деген ат таңып, халықтың санасына синдириуіге барынша хәрекет етті. Бирақ, СССР тарқағаннан кейин тарийхый хәқыйқат қайта тикленип «баспашылар»дың көпшилиги азатлық ушын гүрес уәкиллери екенлиги мәлим болды. Олардың арасында әдилликти сақлауда орны бар қазыларда хәрекет еткен еді. Бул мақалада тап сондай азатлық хәрекетине қосылған хәм өз елинен басқа журтларға шығып кеткен қарақалпақстанлы қазылар хәқинда сөз етиледі.

Гилт сөзлер: Қарақалпақстан, қазылар суды, «Баспашылар», халық хәрекеті, динге қарсы сиясат, репрессия, 1919 жыл, 1929 жыл.

Кирисиу:

XX әсир 20 - 30 жылларында Орта Азияда «баспашылық» деп аталған большевиклерге қарсы хәрекет күшейді. Баспашылар деп негизинде басқа елден басып келип, елди тонаушыларға айтылады. Бирақ, биз айтып атырған дәуирде бул атама большевиклер хұкиметине қарсы болған шахсларға хәм усы бойынша гүманлы деп табылғанларға да қолланылып кетті. Қарақалпақстанда қатнасы болмаса да «баспашы» атын алған хәр түрли қатлам уәкиллери бар еді. Солардың арасында ислам дини уәкиллеринен хәм мәмлекетлик хәмелдарлардан есапланған қазыларда болды. Олардың булл хәрекетке қосылуына себеп большевиклердің жергиликли халықтың миллий

өзгешеликлерин, динин, үрип-әдетлерин инабатқа алмауы болды. Сондай-ақ большевиклер жүргізген сиясат, олардың бул жерде өзін тутуы жергиликли халықты менсинбей жөнсиз хәрекетлери халықтың ғәзебин оятты. Буринғы Патша хукимети дәуиринде дин халықты бирлестиретуғын идеалогия есабында сақланып турған еди. Большевиклер хәкимиятқа келгеннен кейин феодаллық жәмийеттин идеалогиясы сыпатында динге қарсы сиясатты баслады.

Тийкары бөлим: Қарақалпақстанда 1920 - жыллардағы болған халық көтерилислери большевиклер тәрeпинен «баспашылар хәрекетин» деп бахаланды. 1918 - жылы Жунаидхан нөкерлери Қонырат қаласын басып алып б ай хукимдарлық еткен уақытта Жунаидхан молла Уббин Ерниязовты қаланың бас хукимдары ал Жалел қазыны Жаңа қаланың бас хукимдарына тайынлаған. Жалел қазы 1917 – 1918 - жыллары Ашир хәм Ханлепес туркменлери арқалы Жунаид хан менен байланысқан[1:111]

1919 - 1920 - жылларда мешитлерге тез-тез хужимлер болған, хәтте намаз оқып атырған рууханийларға оқ атылған. Бул дәуирде мешитлерден уақым жерлери хәм басқа ийеликлер тартып алынып, халық ортасында үлкен абырайға ийе болған шариат хәм әдет судларының хызмети тоқтатылды[3:3].

1874 - жылы Қарақалпақстанның Кегейли болысы 6 - ауылында тууылған, 1909 – 1917 - жыллары қазы болған Қурбан қазы Қайдағуловта 1919 - жылы Хан Максым басқарған көтерилиске қатнасып «баспашы» атағын алды.[2:357]. Соны айтыу керек айырым қазылар кадрлар жетиспеушилиги себепли басқа тарауларға тартылды. Сондай қазылар қатарында Крам қазы (Таллық болысынан), Ибрагим (Төрткүл қаласынан) қазылар болып олар белгисиз себеплерге байланыслы Совет хукиметиниң репрессия сиясатынан аман қалды.

Сондай-ақ, миллети қазақ болған Ибраш қазы баспашылар тәрeпине өтип кетеди. Оның иниси Рустам Жантуллаев баспашыларға жылқыларды урлауына жәрдемлеседи. Бирақ ол Жунаидханнан жасырын кортрабанда ислери менен шуғылланғаны ушын өлтириледи[1:105].

1919 - жылы халық көтерилисине тек мусылманлар қатнаспады. Оған 1876 - жылы Патша хукимети тәрeпинен бул жерге сүргин қылынған ураллы казакларда қатнасты. Олардың диний байрамларын қадаған етиуши режени киргизди(Қарақалпақстан тарийхы). Соны айтыу керек большевиклердин диний

сиясаты тек ислам динине қаратылған емес, барлық диний исенімлерге қарсы еді. Түркістан АССР ы сыртқы іслер министри С.Турсынходжаев «Большевиклерге қарсы көтеріліске мұсылманлардың қатнасыуы жүдә қайғылы хәм бизиң Хийӯадағы сиясатымыздың өзгериӯин талап ететуғын уақыя» деп жазды[5:194].

1919 - жылы халық көтерілісінде Бекбаул қазы Шилимбетов (Шымбай қаласынан), Тажимурат қазы Қутлымуратов (Кегейли болысынан)ларда қатнасады. Олар контрреволюциялық хәрекет тәрепдары болып, Шымбай қаласында бул хәрекеттиң басшыларынан болды. Көтерілисти шөлкемлестиргенлердиң айырымлары қамалыӯдан қорқып қашып кетеди, ал айырымлары жасырын хәрекетке өтеди. Сондай-ақ, 1879-жылы 15-ауылда (Қартжан мөканында) туӯылған, революцияға шекем қазы, мурап (суӯшы), ақсақал лаӯазымларында ислеген Дилман Хожашев да антисоветлик бағыттағы жат-жамайлар менен байланыста болғаны хәм 1919 - жылғы көтерілисте отрядлар шөлкемлестиргени ушын сүргин етилген.

1919 - жылдың орталарына келип Совет хәкіметі жәнede қурамалы сиясат жүритиӯ ушын жетерли тәжрийбе топлайды. Диншиллердиң жергиликли большевик шөлкемлерге кириӯи көтериңкилик пенен қабыл қылынады. «Қызыл молла», «халық қазысы» деген атамалар пайда болады (М.Базаров). Антиимпериалистикалық гүрес темасынан пропаганда мақсетлеринде пайдаланыӯ пуқаралар урысы хәм қозғалаңшылар (баспашылар) хәрекеті жылларына да тийисли. Сондай етип, 1919 - жыл май айында мұсылманлар үлкеси бюросы баслығы Т. Рысқулов Россия Компартиясының Түркістанда болып өткен мұсылман шөлкемлериниң Биринши үлке конферециясында мұсылман Шығысы тап дүнья империализминиң қылӯалары себепли аӯыр ахӯалға түсип қалғанын айтып өтти[7:56].

Бул белгили котрреволюциялық топар өзлериниң алдына мақсет етип исламды сақлап қалыӯ ушын Совет хәкіметине қарсы гуресиӯди хәм халықты большевиклерден азат етиӯ ураны астында олар халық арасында үгит-нәсият алып барады. Сондай-ақ өзлериниң шериклерин таярлап олар арқалы қурал-жарақ, ок-дәри хәм азық-аӯқат, атларына от-жем таярлатып, совет властының иләжлары туӯралы мағлыӯматлар топлап хәм жәрдемшилери арқалы баспашыларға қарсы агитация алып барған белсенди батрақларды хәм

социалистлик қурылысқа қатнасыушыларды анықлауға хәрекет етеди. Солай етип өзлерине керекли мағлыұматлар жәмлеп олар террористлик актлерди әмелге асырады.

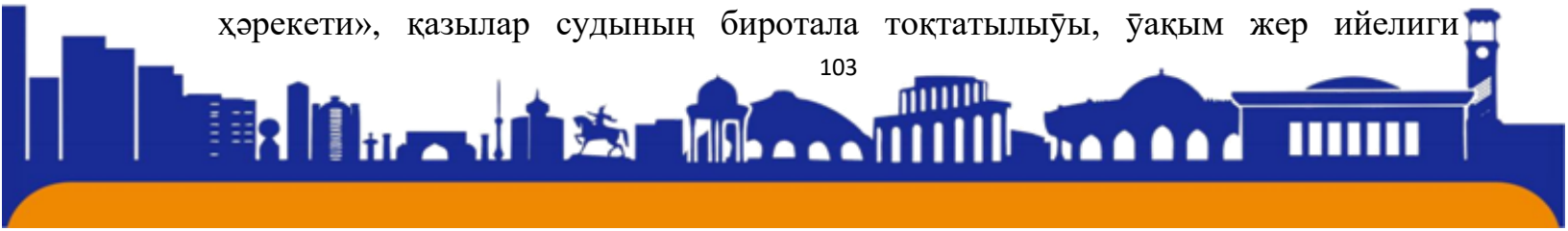
Әсиресе, Әмиұдәрьяның шеп жағалауында баспашылар тәрәпине өтип кетиу халлары көп ушырады. Совет хұкиметиниң террор сиясаты айырым диний адамлар ушын баспашыларға қосылыудан басқа жол қалдырмады. Соның ушында илажсызлықтан бул хәрекетке қосылған, бирақ халықты тонауға қатнаспаған кейиншелик баспашылардан бөлинип басқа журтларға кетип қалғанлар да болды. Баспашылар диний уламаларды хұрмет еткен, себеби олардың тийкарғы қоллап-қууатлаушылары мусылман руұханыйлары еди.

Б. В. Змерзлыйдың жазыуынша, халық хәрекетлериниң кең ен жайыуы большевиклердиң мусылманларға жан басыуына алып келди. 1922 - жылы 18 - майда РКП 9б) ОК “Түркистан - Бухара ислери ҳаққында” ғы қарар қабыл қылынып, оған көре ески уақым жерлери мешит хәм медреселерге қайтарылды, диний мектеплер де нызамластырылды. Уақымлардан түскен фәрежетлер конфессиялық тәлим мекемелерин, оқыушылардың өзлерин сақлау, оқыу процессин шөлкемлестириу, руұханыйлер хәм хызмет көрсетиуши хызметкерлерди қаржыластырыу, мәмлекет салықларын төлеу көзде тутылған..... Ислерди әдет хәм шариат тийкарында көрип шығатуғын диний судлар қайта тикленди[4:26].

1923 - жыл 20 - октябрьде ХССР (Хорезм Совет Социалистлик Республикасы) да қабыл етилген конституция бойынша шеп жағалықта қазыханалар хызмети қадаған етилип, совет судлары шөлкемлестирилди. Көп өтпей көплеген наразылықлардан кейин қазықалан өз орнында қалды, соның менен бирге жоқарғы суд (қазылық коллегиясы) енгизилди, орынларда қазылар орнына әдиллик мәкемелери шөлкемлестирилди. Қазылар белгиленген ис хақы алыу белгиленди, жеке өзи дауагерлерден хақы алыу қадаған етилди[6:519].

1924 - жылы баспашыларға қарсы гүрес бойынша көрсетпелер ислеп шығылды. Оған көре душпанларға қарсы қандай хәрекет етиу керек, олардың жайласыуы, урыс тактикалары, жергиликли халық пенен тығыз байланыста екенлиги хәм соған қарап хәрекет етиу лазымлығы көрсетилген.

Қазылардың ғалаба түрде баспашылар тәрәпке өтиуи 1928-жылы «хұжим хәрекетини», қазылар судының биротала тоқтатылыуы, уақым жер ийелиги

бийкарланыуы хэм ески мектеплердің сапластырылыуынан кейин және де күшейеди. Қызыл Армияшылар баспашыларға жергиликли халықты қарсы қойыу менен гүресте жеңип шығыуды гөзледі хэм бул бойынша хақ болып шықты. Жергиликли халықтың арасынан милицияға кеуиллилерди ала баслады. Шеп жағалықта Марқабай батыр, Қара Жалғас милиция қатарында хызмет етті.

1929 - жылдың басында қарар қабыл қылыушы органларда диний мәселе бойынша партияның арнаулы қарарын ислеп шығыу зәрүрлиги хаққында пикир жетилистирилди, бул бир уақыттың өзінде мәмлекет аппараты ушын басшылық хұжжети болыу керек еди[3:10]. Усы жылдан баслап Совет Аўқамында ширкеу хэм мешитлерге қарсы жаңадан хұжим басланды. Жүзлеген ширкеу хэм мешитлер, тарийхий естеликлер бузып тасланды. Араб имласындағы жазыу бийкар етилип, латын графикасына өтилди. Мектеплерде хэм үйлерде араб жазыуында сабақ өтиуге тыйым салынды. Сол жылдың өзінде бурынғы қазықалан Бабахун Салимов большевиклер тәрәпинен өлтирилди.

Совет хұкиметиниң динге қарсы усындай сиясатынан кейин басқа аймақларда болғаны сыяқлы Кегейли районындағы диний уламалар баспашылар тәрәпине өте баслады. Бул хаққында сол уақытта «Еркин қарақалпақ» газетасына келип түскен хатлардың биринде былай делинген:

Билдириу! Бизиң Кегейли районынан баспашылардың аз болыуы себепли баспашыларға қатнасып кеткенлердің 1928 – 1929 - жыллары барлығы 8 - 9 адам болды. Оның аз болыуына биринши себеп баспашылар қозғалаңы басланбастан бурын ГПУ дан келип, №5, №7 аўыллардан қорқынышлы, гүманлы деген 15 адамды бурынғы аталық, болыс, бай балаларын услап қамап қойып едик. **Кегейли райком секретары Галиулин. 9 - декабрь 1929 - жыл[8:2].**

Бул аймақта баспашылар қатарына қосылғанлар саны улыуа аз болғаны менен Қарақалпақстан аймағында баспашылар хәрәкетине қосылған ең көп қазылар усы районнан болды.

Қарақалпақстан аймағында халық хәрәкетлериниң ең ирилери 1919 хэм 1929 - жылларда болды. 1919 - жылғы хәрәкетке қатнасқанлар кейин ала хақланып шыққан болса, 1929 - жылғы көтерилисте айыпланғанлардың көпшилиги өлим жазасына кетти хэм қалғанлары сүргиннен қайтып келмеді.

1929 - жылы сентябрь айы ақырында Тахтакөпирде бұрынғы облсуд баслығы Абдижалил Исметуллаев хәм Барлықбай болыс басшылығындағы халық қозғалаңы болды. Тахтакөпир көтерілисине бұрынғы Қарақалпақстанлы қазылардан бесеуи қатнасты. Олар Асқар қазы Орынбаев, Бекбаул қазы Шилимбетов, Қыдыр қазы Дәулетназаров, Қурбан қазы Қайдағұлов, Темирхан қазы Байназаровлар еди. Көтерілишилер өзлериниң басшыларын хәр түрли хәмеллерге сайлайды. Олардың ишинде Абдулкерим ахун қазы етип тайынланады.

Көтерілис жеңилгеннен кейин оған байланысы болмаған 12 қазы айыпланып қамаққа алынды хәм оларға атыу, сүргин қылыу жазалары берилди. Олар Ареп қазы Алибаев, Атажан қазы Хасанов, Ражап қазы Ваисов (Шаббаз районы), Халмурат қазы Ештурғанов, Шеримбет қазы Дәулетмуратов, Қурбанияз қазы Ирназаров, Ирназар қазы Шамуратов (Қыпшақ районы), Тажимурат қазы Қутлымуратов, Жолдас Бабаниязов (Кегейли районы), Атамақсым қазы Мухаммеддинов (Төрткүл), Жалел қазы Рахметуллаев, Мадияр қазы Алланиязов (Қоңырат) болды. Олардың хәммеси конртреволюциялық баспашылар хәрекетиниң қатнасыушылары сыпатында айыпланды.

Булардан басқа елден шығынып басқа мәмлекетлерге қашып кеткен қазылар хәм олардың урпақлары да болды. Олар арасында Кегейли районынан Примбет қазы да бар еди. Ол репрессия сиясатынан қорқып хажыға зыяратқа барып қайтыу бәнеси менен елден шығып кетеди. Сол кетистен елине қайтып оралмайды. Өте қазынң әуладлары Иран, Ирак, Туркияда жасады, ақырында Сирияда қонысланды хәм сол жерде жасап қалды. Хожан қазының баласы Нәжим ийшан сүргиннен қайтып келмеди. Және бир Кегейлиши қазы Юсиптиң баласы Шамшетдин де баспашылар менен байланыста айыпланып қамалды. Шымбайлы қазы Маулик уақтыншалық Туркменстанға кетиуге мәжбүр болды.

Примбет қазы Баеке улы XIX әсир 90 - жылларында Шымбай уезди Жаңабазар болыслығындағы №5 ауылда тууылған. Бухарадағы Мир Араб медресесинде оқыған. Усы болыслықта Ерназар аталықтың қазысы болған. Кейин аталық өзиниң ағайынин қазы етип қояды. Бирақ аталықлар Примбетти қазылыққа қайта тиклейди. Совет хұкимети орнатылғаннан соң сауатлы кадрлар жетиспеушилигине байланыслы Кегейли районы аймағында мәмлекетлик жумысларға тартылады.

Нәтижелер хәм додалаулар: Ш. Бабашевтиң жазыуынша, Орайдың тапсырмасы менен мәмлекеттиң барлық аймақларында, сондай-ақ Қарақалпақстанда динге қарсы гурес кеңнен хәуиж алды. Рууханыйлар хәм оның прогрессив қатламлары кеше жаңа хәкимиятты «баспашылық» хәрекетине қарсы гурес алып барыуда күшли аұқамласы болса, енди оларды шет ел разведкасының жансызлары, халық душпанлары қара таңбасы менен айышлап қатты жазалауға өтті. Соның менен қатар Орайлық хукиметтиң тапсырмасы менен жазалау ұйымлары уламалар менен динге исениушилерди де жынаятқа тартып, азап-ақыретлерге гириптар етті[1:16].

Қарақалпақстан аймағында 1920 – 1930 - жыллардағы халық хәрекетлерине түрли кәсип ийелери қатнасты. Олардың хәммеси де баспашылар хәрекеті менен байланыста болмады. Олардың арасында елди тонаған баспашыларға азық-аұқат, қурал-жарақ, кийим-кеншек пенен тәмийнлеген, керек болса өзи де тонауда қатнасқанлар болды. Соның ушында хәзирги күнде олардың хәммесиниң исмин ақлау тууры емес. Және соны айтып кетиу керек қазылар суды елдиң арасында өзиниң абырайын толық жойтпаған еди. Оларды сапластыруу ислам динине болған бассынуу деп баҳаланып, елдиң арасында наразылық пайда еткен еди. Халық хәрекетине қатнасқан қазыларға «баспашы» атамасының қолланыуы да тарийхый хәқыйқатлық емес. Себеби, Совет хукимети дәслебинде кадрлар жетиспеушилиги нәтижесинде мәмлекетлик жұмысларда пайдаланып, ақырында оларды жәмийетке «зыянлы» элементлер қатарына киргизип қуудалай баслады. Баспашы менен халық көтерилиси қатнасыушыларын ажыратып алыуда хызмет қылатуғын тарийхый мағлыұматларды елде терең үйрениу арқалы баспашыларды ғалабалық түрде хәммесин азатлық ушын гүресиушиге шығарып таслаудың алдын алған боламыз. Бул ушын елде тереңирек хәм кеңирек изертлеу жұмысларын алып барыу хәзирги тарийхтың актуал мәселелеринен бири.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Бабашев Ш. Дәхмет дегиши. Нөкис. «Қарақалпақстан» 2009 ж.
2. Бабашев Ш. Жазықсыз жазаланған репрессия қурбанлары. Нөкис. «Қарақалпақстан» 2009 ж.

3.Базаров М. Советская религиозная политика в Средней Азии. 1918–1930 гг... // Этнические и региональные конфликты в Евразии. М.: Весь Мир, 1997. Кн. 1. Центральная Азия и Кавказ. – С. 208.

4.Змерзлый Б. Политические документы РКП (б) (ВКП (б)), ставшие идеологической основой законодательной базы в деле регулирования деятельности религиозных общин в СССР (1920-1930-е гг.). Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2009. Т. 22. (61). - №2. – С. 26.

5.Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. Қарақалпақстан ХІХ әсирдиң екинши ярымынан ХХІ әсирге шекем. Нөкис, «Қарақалпақстан» 2003.- С.

6.Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). 1-китоб. – Тошкент: «O'zbekiston», 2019. Б. 530.

7.Шигабдинов Р. Улама и реформы 1920-х годов Средней Азии. Рах Islamica, 1 (2), 54-67

8.Юсупов О. Архив ғәзийнелеринен. Еркин Қарақалпақстан 13. 03. 1992. №49. - Б. 2